

ROZDZIAŁ IV

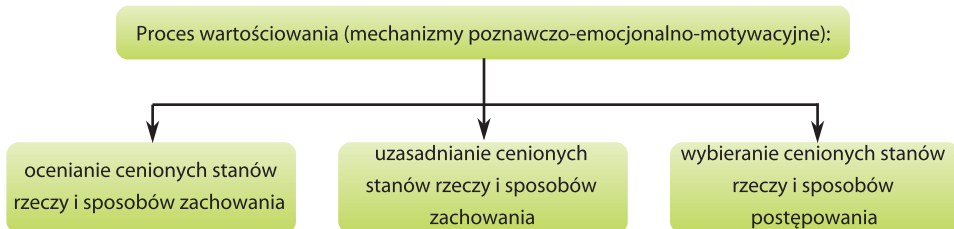
PODMIOTOWY MECHANIZM READAPTACYJNY: OSOBOWOŚCIOWA ORIENTACJA WARTOŚCIUJĄCA

1. Na czym polega osobowościowa orientacja wartościująca?

Każde ludzkie doświadczenie obejmuje poznawczy kontakt ze sferą wartości. Osobowościowy system wartości jest w dużym stopniu odpowiedzialny za formułowanie długoterminowych celów, dokonywanie wyborów, preferowanie akceptowanych społecznie zachowań oraz modyfikację sposobu myślenia i działania.

Poprzez standardy wewnętrzne należy rozumieć elementy osobowości, które stanowią względnie trwałą organizację przekonań dotyczących preferowanych sposobów postępowania lub ostatecznych stanów egzystencji, uporządkowanych według ich relatywnej ważności. Dzięki temu systemowi wybory dokonywane przez jednostkę są ukierunkowane na takie cele, które w jej subiektywnym odczuciu stanowią istotną wartość, a więc nadają sens postępowaniu służącemu ich realizacji.

Regulacyjne funkcje standardów wewnętrznych – wartości i norm postępowania – zaznaczają się w szczególności wtedy, gdy człowiek cechuje się autonomią moralną, tzn. kieruje się własnymi wartościami i zasadami moralnymi oraz wynikającymi z nich obowiązkami. Należy zatem podkreślić, że standardy wewnętrzne, zajmując centralne miejsce w osobowości, istotnie wpływają na postępowanie jednostki ludzkiej.

Schemat 1. Istota osobowościowego procesu wartościowania

W określonych sytuacjach jednostka uważa, że może osiągnąć zamierzony cel w wyniku podjęcia konkretnych działań. Jeśli wartość takiego „przypuszczenia” jest wystarczająco silna, to zostaje podjęty zamiar realizacji dążeń, dostosowanych do zaistniałych okoliczności i standardów wewnętrznych. Wymieniony mechanizm stanowi przesłankę do stwierdzenia, że motywacja działań osoby zdrowej psychicznie może być trafnie wyjaśniona w oparciu o jej sposób wartościowania. Przedstawiony wniosek wynika z faktu, że osobowościowa orientacja aksjologiczna służy:

- preferowaniu wartości i norm postępowania w określonych sytuacjach
- ich powtarzalności w analogicznych okolicznościach
- ukierunkowaniu dążeń człowieka (poprzez realizowanie wartości i reguł postępowania uporządkowanych w niesprzeczną całość w standardach wewnętrznych).

W analizie podmiotowej orientacji wartościującej należy uwzględnić różniczenie między istnieniem wartości na poziomie deklaratywnym i realizacyjnym. Obiekt przedstawiający dla człowieka coś cennego jest odczuwany jako atrakcyjny, ale wartość odczuwana (deklarowana) może być uznana (co się wiąże z jej interioryzacją) bądź odrzucona. Regulacyjne funkcje zachowań pełnią tylko wartości zinterioryzowane.

Przedstawioną prawidłowość potwierdzają studia empiryczne dotyczące orientacji aksjologicznej u osób zagrożonych karierą przestępczą. Na ich podstawie można stwierdzić, że deklaratywne wartości w tej grupie są podobne do tych, które są wybierane przez ogół społeczeństwa. Więźniowie najbardziej cenią:

- życie rodzinne
- sprawność i siłę fizyczną
- wykształcenie
- stabilizację życiową
- różne sieci wsparcia społecznego
- dobra materialne
- niezależność finansową
- dionizyjską orientację wartościującą (zaspokajanie hedonistycznych potrzeb).

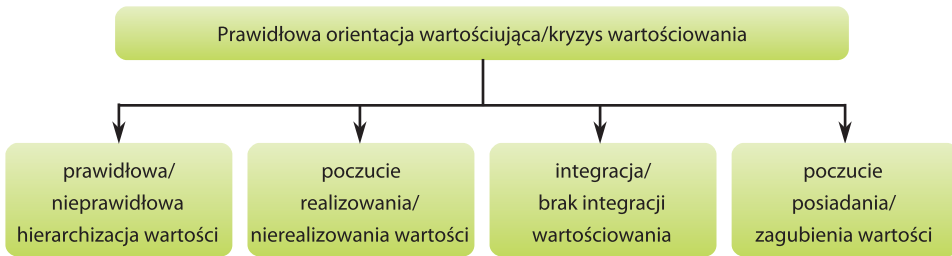
Różnice między jednostkami naruszającymi normy prawa karnego a osobami postępującymi zgodnie z ogólnie obowiązującym systemem aksjonormatywnym polegają na tym, że w zbiorowości ludzi nieprzystosowanych społecznie zaznacza się istotnie mniejsze nasilenie wartości dotyczących poszukiwania sensu własnego życia poprzez odniesienie do transcendencji (zbawienia) oraz jakości relacji interpersonalnych (prawdziwej przyjaźni, dojrzałej miłości, uznania społecznego). W zakresie wartości instrumentalnych (związanych z osiąganiem celów) osoby niedostosowane społecznie istotnie częściej preferują czynniki związane z samowystarczalnością (niezależność, odwaga), a znacząco rzadziej – oparte na kooperacji interpersonalnej (uczciwości, szczerości, prawdomówności, solidności, odpowiedzialności, pogodnym usposobieniu).

Wyniki badań wskazują również na podobieństwo między deklarowanymi wartościami recydywistów i osób jednokrotnie karanych. W obydwu porównywanych grupach stwierdzono zdecydowaną aprobatę dla istniejących wartości i norm społecznych.

Analizy empiryczne potwierdzają też stwierdzenie, że jednostki powracające do przestępstwa w zdecydowanej większości dążą do realizacji konformistycznych celów. Dlatego duży odsetek tej grupy, popełniając kolejne przestępstwo, stosuje techniki neutralizacji służące usprawiedliwieniu zachowania naruszającego standardy społeczne. Jedynie niewielka część recydywistów nie czuje się związana z obowiązującym systemem wartości. Dotyczy to głównie osób zmarginalizowanych, u których antyspołeczne dążenia stanowią wynik silnych wpływów podkultury więziennej, preferującej kult przemocy, brutalności i cwaniactwa.

Zazwyczaj standardy wewnętrzne u osób dorosłych funkcjonują w harmonijny sposób. Wydarzenia losowe (np. śmierć osoby bliskiej, choroba) lub rozwojowe (np. podejmowanie nowych ról) często jednak prowadzą do zaburzeń w działaniu osobowościowej orientacji aksjologicznej. Na syndrom kryzysu wartościowania mogą składać się następujące objawy:

- trudności w uporządkowaniu posiadanych wartości w hierarchię – jednostka nie potrafi określić wartości naczelnej w systemie własnych dążeń; taka sytuacja skutkuje brakiem orientacji aksjologicznej lub konfliktem między preferowanymi wartościami
- znaczące przewartościowanie – osoba odkrywa nowe wartości, a jednocześnie rezygnuje z tych, które dotychczas uznawała
- brak integracji procesów poznawczych, afektywnych i motywacyjnych składających się na wartościowanie – osoba składa deklaracje poznawcze, ale równocześnie ma do nich negatywny stosunek emocjonalny i nie angażuje się w ich realizację
- trudności w ocenianiu i dokonywaniu wyborów na podstawie wewnętrznych standardów – system aksjologiczny nie pełni funkcji regulacyjnej; przyczyny tego typu zaburzeń mogą mieć dwojaki charakter: mogą być konsekwencją braku wyraźnej hierarchii wartości lub skutkiem wydawania ocen, które nie wynikają ze standardów wewnętrznych, ale z innych przesłanek (np. sytuacyjnych)
- poczucie niezrealizowania wartości – problemy tego rodzaju wynikają z uświadomienia sobie przez człowieka rozbieżności między standardami wewnętrznymi a własnym postępowaniem; brak regulacyjnej funkcji orientacji aksjologicznej jest najczęściej spowodowany silnymi naciskami wewnętrznymi (np. sfrustrowanymi potrzebami) lub zewnętrznymi (np. presją społeczną).

Schemat 2. Czynniki konstytuujące osobowościową orientację wartościującą/kryzys wartościowania

Objawy kryzysu wartościowania przekładają się w dużej mierze na trudności w psychospołecznym funkcjonowaniu człowieka. Skutki psychologiczne mogą polegać na: 1) doświadczaniu zwiększonego napięcia psychicznego, 2) nasilonym niepokojem, 3) poczuciu winy, 4) trudnościach w zakresie realizacji życiowych dążeń, 5) osłabieniu skuteczności realizowanych zadań, 6) spadku samooceny.

Problemy interpersonalne odnoszą się natomiast do: 1) nieufnego, nieprzyjaznego i nadmiernie krytycznego nastawienia wobec ludzi, 2) zaburzeń w nawiązywaniu bliskich kontaktów emocjonalnych, 3) tendencji do rywalizacji i odgrywania się na innych, przy jednoczesnej potrzebie akceptacji z ich strony.

Wyniki analiz empirycznych potwierdzają występowanie kryzysu wartościowania u osób podejmujących antyspołeczną aktywność. Jego przejawy w grupie osób zagrożonych karierą przestępczą mogą polegać na:

- trudnościach w hierarchizacji wartości
- poczuciu nierealizowania standardów wewnętrznych
- dezintegracji osobowościowego systemu aksjologicznego
- niewielkiej stabilności wartościowania.

Przedstawioną prawidłowość potwierdzają wnioski z metaanalizy 60 publikacji empirycznych z lat 1964–1994, w której stwierdzono, że zaburzenia w orientacji wartościującej stanowią silny predyktor powrotności do przestępstwa (Simourd, Andrews 1994, s. 26–31).

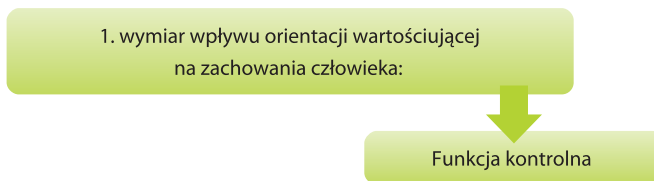

Przykładowe pytania:

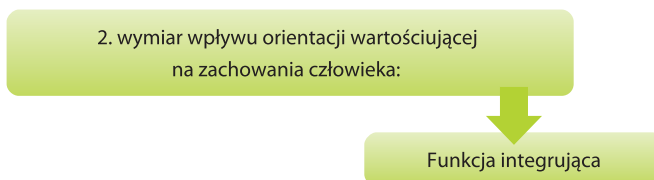
- Jakimi ideałami kierujesz się w życiu?
- Czy potrafisz określić, co w Twoim życiu jest najważniejsze?
- Jak często realizowanie życiowych dążeń sprawia Ci satysfakcję?
- Jak często jesteś konsekwentny w urzeczywistnianiu osobistych celów?
- Czy postępujesz zgodnie z tym, co uważasz za ważne?
- Jak często jesteś wierny życiowym ideałom?
- Czy odnalazłeś wzorce, które w życiu warto naśladować?
- Czy zagubiłeś wartości, którymi kiedyś się kierowałeś?

2. W jaki sposób zdolność do wartościowania wpływa na zachowanie człowieka?

Wpływ osobowościowej orientacji aksjologicznej na postępowanie jednostki ludzkiej zaznacza się w kilku funkcjach – poznawczej kontroli zachowań, integracji psychospołecznej, odnalezieniu sensu przeżywanych doświadczeń, motywowaniu do podejmowania działań celowościowych.

Realizacja funkcji kontrolnej jest związana z tym, że standardy osobiste stanowią wewnętrzny system odniesienia dla wybieranych przez człowieka sposobów postępowania. Przestrzeganie uwewnętrznionych wartości i norm postępowania prowadzi do satysfakcji i zwiększenia szacunku do siebie, zaś łamanie – do wyrzutów sumienia i obniżenia samooceny. Kontrola zachowań jednostki przez standardy wewnętrzne pozwala więc przypuszczać, że występowanie standardu polegającego na niekrzywdzeniu innych w istotny sposób zahamuje interpersonalne zachowania agresywne.

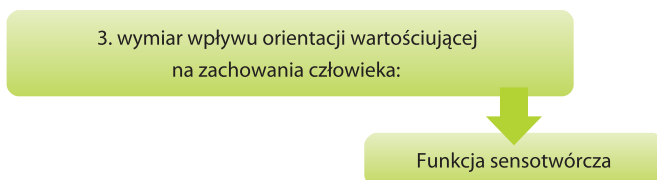

Integrujące znaczenie osobowościowej orientacji wartościującej jest związane z tym, że standardy wewnętrzne stanowią układ odniesienia dla postępowania ludzi w nowych okolicznościach. Dzięki tego rodzaju matrycy człowiek

potrafi:

- zrozumieć i ocenić nowe doświadczenia
- umieścić i uporządkować je w odpowiednim kontekście
- odnaleźć sensowne wyjaśnienie dla ich zaistnienia.

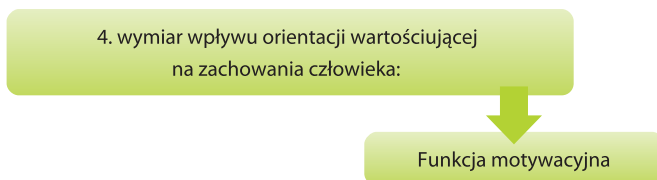
Zatem, dzięki prawidłowemu funkcjonowaniu standardów wewnętrznych istnieje zintegrowana tożsamość człowieka – zarówno w warunkach, w których dochodzą do niego wciąż nowe informacje, jak również w okolicznościach, gdy jest on obiektem zachodzących zmian. Integrująca funkcja wartościowania zaznacza się również na płaszczyźnie społecznej, ponieważ wyodrębnianie się oraz trwałość i sprawność funkcjonowania różnego rodzaju zbiorowości stanowi efekt wspólnoty wartości i norm postępowania dla ich członków.

Dla jednostki ludzkiej wartość nabiera znaczenia wtedy, gdy zostaje wybrana poprzez akt wolnego wyboru, a następnie uznana za własną. Nadawanie sensu własnemu życiu może się odbywać poprzez realizowanie trzech rodzajów dóbr niematerialnych:

- wartości twórczych – poprzez działanie i przeobrażanie otoczenia
- wartości przeżyciowych – dzięki odczuwaniu świata
- wartości związanych z postawą – w wyniku przyjmowania konstruktywnych postaw wobec bolesnych sytuacji (np. wobec cierpienia, choroby czy śmierci).

Ukształtowanie wewnętrznego „świata” wartości prowadzi najpierw do tego, że życie człowieka nabiera indywidualnego znaczenia, a następnie do odkrywania, realizowania i utrwalania sensu własnej egzystencji w różnych okolicznościach. Analizy empiryczne wskazują, że poczucie sensu życia zależy w dużym stopniu od zdolności do hierarchizowania wartości i od rodzaju dobra, które znajduje się na szczycie dokonanego porządkowania. Preferowana wartość ma tym większe znaczenie dla odnalezienia sensu własnej egzystencji, im szerszą perspektywę stwarza dla oceny różnorodnych aspektów ludzkiego funkcjonowania.

Charakterystyczną cechą ludzkich zachowań jest intencjonalność (celowość) w stosunku do świata, wolny wybór w zakresie podejmowania aktywności, nakierowanie na realizację dążeń oraz świadomość przyczyn i skutków podejmowanych działań.

Cele będące antycypowanymi stanami rzeczy, stanowią nośniki potencjalnych wartości i znaczeń. Można je uznać za wizję przyszłości, którą w toku działania sprawca zmienia w realny świat. Dzięki ukierunkowaniu na realizację wartości i celów człowiek „nie jest nigdy w pełni”, lecz wciąż „staje się”. Intencję można więc określić jako dyspozycję do określonego zachowania lub jako reprezentację przyszłego sposobu samorealizacji. Intencjonalność łączy się z trzema innymi cechami aktywności ludzkiej:

- dalekowzrocznym przewidywaniem – oceną bliskich i odległych konsekwencji podejmowanej aktywności
- samoregulacją – zdolnością do kierowania własnym działaniem i do korekty tego zachowania przez wykorzystywanie posiadanych doświadczeń i wewnętrznych standardów
- autorefleksyjnością – świadomością różnorodnych czynników podmiotowych i sytuacyjnych, które wpływają na inicjowane zachowania.

Wymienione składniki aktywności ludzkiej z jednej strony odpowiadają za spójność i ukierunkowanie podejmowanych działań, zaś z drugiej – sprzyjają wzmocnieniu poczucia tożsamości, a w konsekwencji nadają sens życiu człowieka.

Intencjonalność zachowania ludzkiego znajduje również odzwierciedlenie na gruncie kryminologicznym. Podejście humanistyczne przyjmuje za podstawę analiz wizję człowieka wybierającego: *homo eligens*. W takim ujęciu przestępstwo – podobnie jak inne akty sprawcze – stanowi wynik autonomii jednostki.

Decyzja o podjęciu lub zaniechaniu czynu zabronionego jest związana z przebiegiem procesów psychicznych, które zaczynają się w chwili, gdy podmiot uświadomi sobie, że „coś można zrobić” lub „czegoś nie można zrobić”. Ścierają się tu raczej przemawiające za treścią projektowanego wyboru i argumenty przeciwne – przede wszystkim ocena wartości celu, określenie prawdopodobieństwa przewidywanych skutków (pozytywnych i negatywnych) oraz świadomość poniesionych kosztów.

Przedstawiony wniosek potwierdza empiryczna analiza decyzji sprawców przestępstw przeciwko mieniu, którzy zostali zakwalifikowani do trzech kategorii – początkujących złodziei, profesjonalistów oraz osób dokonujących kradzieży w desperacji. We wszystkich wymienionych grupach zachowanie antyspołeczne stanowiło efekt działania osobowościowej orientacji wartościującej, czyli było konsekwencją racjonalnych decyzji, wynikających z własnych doświadczeń i analizy zaistniałej sytuacji. Przestępstwa początkujących i profesjonalnych złodziei były przygotowane i służyły przede wszystkim osiągnięciu wartości konsumpcyjnych, natomiast desperaci kradli w celu złagodzenia osobistych trudności.

Procesy wartościowania zaznaczają się również w czynach o charakterze agresywnym. Badania empiryczne pozwoliły na wyodrębnienie trzech typów zabójców ze względu na mechanizmy powstawania agresji:

- zabójstwo w pierwszej grupie wynikało z doświadczania sytuacji trudnej, osłabienia kontroli wewnętrznej i agresji o charakterze reaktywnym
- zachowanie agresywne w drugiej kategorii było związane z naruszeniem poczucia godności sprawcy, wysokim nasileniem lęku i/lub upojeniem alkoholowym
- natomiast w trzeciej zbiorowości – było efektem agresji o charakterze zadaniowym.

Istnienie osobowościowej orientacji wartościującej w postępowaniu przestępców uzasadnia również fakt, że często poszukują oni uzasadnienia dla swojego działania, aby w ten sposób zmniejszyć odpowiedzialność za jego skutki. Usprawiedliwianie czynu w postaci stosowania różnych technik neutralizacji można z jednej strony traktować w kategoriach istnienia wewnętrznych standardów postępowania, zaś z drugiej – interpretować jako chęć redukcji negatywnych stanów psychicznych (np. poczucia winy, wstydu czy lęku).

Potwierdzeniem faktu, że zachowania antyspołeczne stanowią osobisty wybór podmiotu sprawczego, są także wyniki badań, w których stwierdzono, że z przestępczym stylem życia istotnie współwystępują cztery zmienne osobowościowe, które często wyznaczają wybory życiowe osób zagrożonych karierą przestępczą:

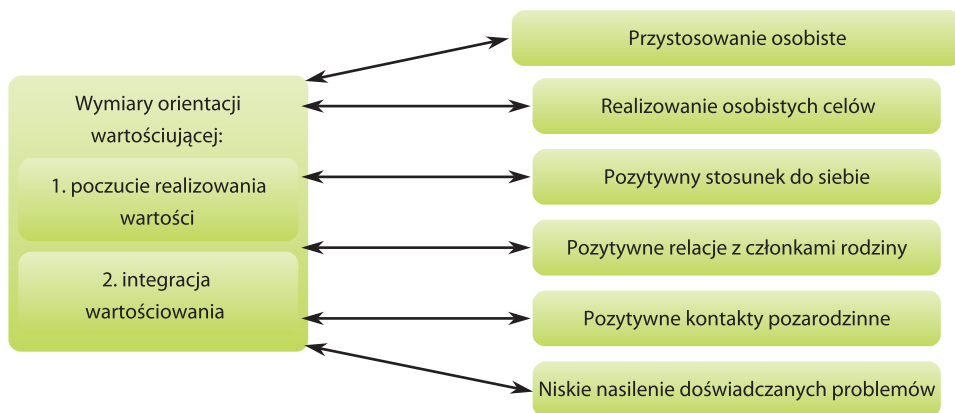
- nieodpowiedzialność
- pobłażanie sobie
- preferencja dewiacyjnych norm postępowania
- trudności w nawiązywaniu relacji interpersonalnych.

Proces odpowiedzialny za zachowania celowościowe wyraża się okresami warunkowymi „jeśli..., to”, dzięki czemu osoba rozważa dostępność celów, możliwości ich osiągnięcia oraz różne skutki podejmowanej aktywności. Atrakcyjny lub awersyjny cel nie wywołuje automatycznie działania. Dopiero wtedy, gdy pojawi się przeświadczenie, że istnieje możliwość zrealizowania efektu pozytywnego lub uniknięcia skutku negatywnego, powstaje dążenie (tendencja motywacyjna) do inicjowania czynności ukierunkowanych na jego osiągnięcie.

W kontekście przedstawionego mechanizmu należy zwrócić uwagę, że uruchomienie działań przestępczych, stanowiących kategorię celów o destruktywnym charakterze, stanowi wynik działania osobowościowej orientacji aksjologicznej. Traktowanie czynu sprzecznego z prawem w kategoriach procesu wartościowania i racjonalnego wyboru człowieka prowadzi więc do odrzucenia modelu psychopatologicznego w motywacji przestępstw. To przede wszystkim sposób działania standardów wewnętrznych decyduje o takiej selekcji celów oraz o takim zorganizowaniu posiadanych umiejętności i okoliczności zewnętrznych, które w konsekwencji prowadzą do zachowania naruszającego normy prawa karnego.

3. Czy występują zależności między sposobem wartościowania a przystosowaniem osób zagrożonych karierą przestępczą?

Zależności między funkcjonowaniem osobowościowej orientacji wartościującej a przystosowaniem nieletnich (N=511), aktualnych więźniów (N=109) i byłych więźniów (N=99) zostały szczegółowo przedstawione w raporcie pt. „Więzi społeczne zamiast więzień – wsparcie pozytywnej readaptacji osób zagrożonych wykluczeniem społecznym z powodu konfliktu z prawem”, autorstwa I. Niewiadomskiej, J. Chwaszcz i W. Augustynowicz (2010). Badania przeprowadzono w ramach projektu współfinansowanego przez Europejski Fundusz Społeczny. W niniejszym rozdziale wyniki uzyskane w przedstawionych powyżej badaniach zostały zilustrowane na schemacie 3. (prawidłowości występujące u nieletnich), 4. (zależności kształtujące się w zbiorowości osób odbywających sankcje izolacyjne), 5. (relacje zachodzące w grupie byłych więźniów). Sposób funkcjonowania orientacji wartościującej został zmierzony za pomocą Kwestionariusza do Badania Kryzysu w Wartościowaniu (KKW) P. Olesia. Natomiast pomiar przystosowania osobistego i jego pięciu wymiarów został dokonany dzięki wykorzystaniu Testu Niedokończonych Zdań (RISB) J. Rottera.

Schemat 3. Relacje zachodzące między nasileniem kryzysu w wartościowaniu a przystosowaniem osobistym w grupie nieletnich (Niewiadomska i in. 2010, s. 80-81)

Na podstawie zaprezentowanych zależności można stwierdzić, że duże nasilenie dwóch czynników konstytuujących osobowościową orientację aksjologiczną – poczucia realizowania wartości i doświadczania integracji posiadanych wartości – w istotny sposób łączy się z wysokim poziomem przystosowania i jego pięcioma wymiarami (realizowanie osobistych celów, pozytywny stosunek do siebie, konstruktywne relacje rodzinne, pozytywne kontakty pozarodzinne, niskie nasilenie przeżywanych problemów wewnętrznych) w zbiorowości nieletnich. Natomiast zarówno ogólne nasilenie kryzysu wartościowania, jak również poziom jego dwóch elementów (zdolności porządkowania wartości oraz integra-

cji wartościowania) nie kształtują ani osobistego przystosowania nieletnich, ani żadnego z testowanych wymiarów adaptacji.

Schemat 4. Relacje zachodzące między natężeniem kryzysu wartościowania a przystosowaniem osobistym w grupie aktualnych więźniów w okresie adaptacji do warunków wolnościowych (Niewiadomska i in. 2010, s. 44-51)

W zbiorowości aktualnych więźniów niskie nasilenie kryzysu wartościowania oraz zdolność do porządkowania systemu wartości w hierarchię współwystępują w istotny sposób z dwoma wymiarami osobistego przystosowania:

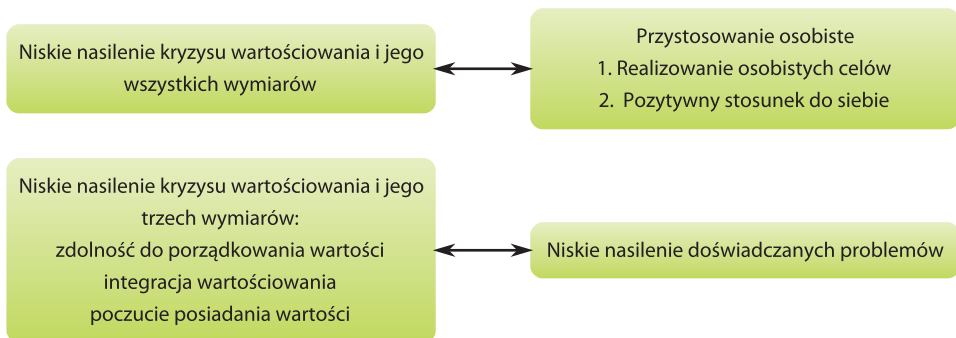
- 1) realizowaniem osobistych celów
- 2) konstruktywnymi relacjami rodzinnymi.

Poczucie realizowania wartości (jeden z elementów osobowościowej orientacji aksjologicznej) w istotny sposób łączy się z:

- pozytywnym przystosowaniem osobistym
- trzema wymiarami indywidualnej adaptacji – realizowaniem osobistych celów, konstruktywnymi relacjami rodzinnymi, niskim poziomem przeżywanych problemów psychologicznych.

Integracja wartościowania – kolejny element osobowościowej orientacji aksjologicznej – koreluje istotnie u aktualnych więźniów z trzema wymiarami osobistego przystosowania: 1) realizowaniem osobistych celów, 2) konstruktywnymi relacjami rodzinnymi, 3) pozytywnymi kontaktami pozarodzinnymi.

Warto także zwrócić uwagę na to, że ani ogólne nasilenie kryzysu wartościowania, ani żaden z czynników tworzących osobowościową orientację aksjologiczną nie łączą się w istotny sposób z jednym z wymiarów osobistego przystosowania – stosunkiem do siebie.

Schemat 5. Relacje zachodzące między nasileniem kryzysu wartościowania a przystosowaniem osobistym w grupie byłych więźniów (Niewiadomska i in. 2010, s. 62-69)

W zbiorowości byłych więźniów zaznaczają się dwa rodzaje zależności między osobowościową orientacją aksjologiczną a poziomem osobistego przystosowania. Po pierwsze, w analizowanej grupie istnieją istotne związki między niskim nasileniem kryzysu wartościowania i jego wszystkich elementów (poczucia realizowania wartości, zdolności do porządkowania systemu wartości w hierarchię, integracji wartościowania, doświadczania posiadania wartości) a wysokim poziomem osobistego przystosowania, szczególnie w jego dwóch wymiarach – realizowanie indywidualnych celów i pozytywny stosunek do siebie.

Po drugie, niewielki poziom kryzysu wartościowania i prawidłowe funkcjonowanie trzech wymiarów osobowościowej orientacji aksjologicznej (zdolność do porządkowania wartości w hierarchię, integracja wartościowania, poczucie posiadania wartości) w sposób istotny wiąże się z niskim natężeniem przeżywanym problemów psychologicznych przez byłych więźniów.

Przeprowadzone badania pozwalają również na stwierdzenie, że nie zaznaczają się istotne związki między funkcjonowaniem osobowościowej orientacji wartościującej a dwoma wymiarami osobistego przystosowania osób, które opuściły zakłady karne – relacjami rodzinnymi i kontaktami pozarodzinnymi.

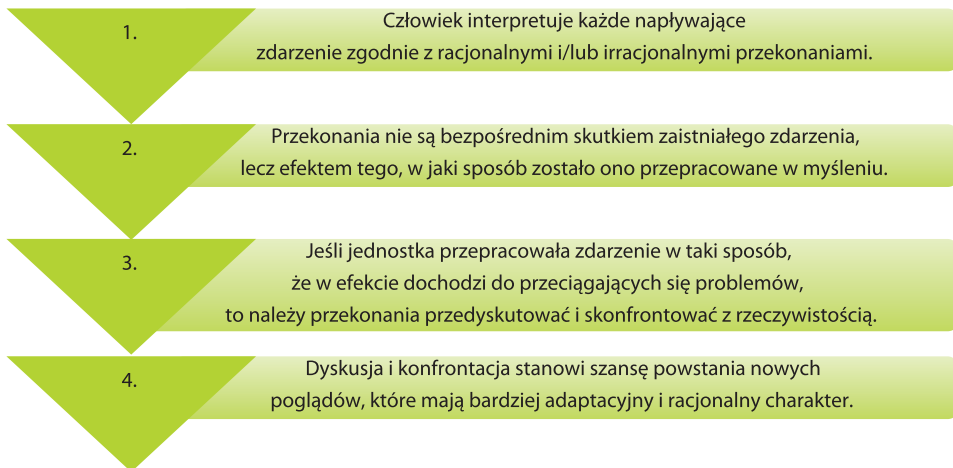
4. Jak można kształtować osobowościową orientację wartościującą?

W działaniach służących korygowaniu sposobu wartościowania u osób zagrożonych karierą przestępczą można wykorzystać dorobek terapii poznawczej i sposób pracy oparty na społecznych teoriach uczenia.

Stosowanie tego rodzaju podejścia opiera się na założeniu, że sfera etycznych zachowań człowieka stanowi rodzaj zmiennej kognitywnej, będącej skutkiem asymilacji norm i wartości przyjmowanych w procesie socjalizacji. Interioryzacja aksjologicznych zasad postępowania stanowi rodzaj moralności bazowej dla zachowań jednostki. Popełnianie przestępstw jest efektem różnic, jakie zachodzą między przestępcami i nie-przestępcami w moralnej linii bazowej. Terapia kognitywna, służąca rozwojowi moralności, koncentruje się więc na zmianie konceptualizacji wartości i standardów zachowań jednostek zagrożonych karierą przestępczą, aby je upodobnić do bazowej moralności nie-przestępców.

Restrukturyzacja sposobu myślenia w ramach kognitywnej terapii moralnej wynika z tego, że sposób spostrzegania siebie i otaczającej rzeczywistości oraz interpretacja doświadczeń życiowych wpływają na przeżywane emocje i podejmowanie określonych zachowań. Dlatego metody resocjalizacyjne i/lub terapeutyczne, które są ukierunkowane na zmiany w sposobie myślenia – w tym również na restrukturyzację preferowanych wartości – powinny w konsekwencji doprowadzić do redukcji antyspołecznego postępowania. Zmiany w strukturach poznawczych następują według schematu:

Stosowanie podejścia kognitywnego w oddziaływaniach służących korzystnym zmianom w osobowościowej orientacji wartościującej jest uzasadnione kilkoma względami.

- Po pierwsze, w podejściu tego typu uwzględnia się aktywną współpracę między wychowawcą (terapeutą) i wychowankiem (pacjentem) oraz dążenie do samowystarczalności uczestnika prowadzonych oddziaływań.
- Po drugie, zasadniczym składnikiem każdego programu jest dokładna analiza sposobu funkcjonowania osoby uczestniczącej w zajęciach – jej modelu myślenia, zaburzeń zachowania, czynników poprzedzających występujące problemy, a także ich następstw.

- Po trzecie, celem prowadzonych oddziaływań jest osiągnięcie funkcjonalnych celów, a udział w zajęciach sprowadza się do rozwiązywania konkretnych problemów.

Uczestnictwo w kognitywnych treningach moralności musi być jednak poprzedzone rzetelną diagnozą, która uwzględnia występowanie problemów psychopatologicznych, w tym również zaburzeń osobowości o charakterze socjopatycznym. Wynika to z faktu niskiej skuteczności tego typu programów w stosunku do osób, u których problemy w sferze wartościowania współwystępują z zaburzeniami centralnego układu nerwowego.

Propozycja 2.:

Społeczny trening zmiany moralności

Przekształcenia w osobowościowej orientacji aksjologicznej mogą stanowić efekt interakcji społecznych. Przedstawiona propozycja wynika z prawidłowości, że perspektywa społeczno-moralna jest podstawowym elementem, dzięki któremu dochodzi do strukturalizacji rozumowania leżącego u podstaw sądów moralnych.

Drugi argument polega na tym, że internalizacja (uwewnętrznianie) wartości stanowi nieodłączny element procesu socjalizacji jednostki. Mianowicie, początkowo narzucane przez zbiorowości społeczne wartości, normy, poglądy i postawy w procesie tworzenia standardów wewnętrznych osoba zaczyna traktować jako „swoje”. Dlatego stopień internalizacji wartości często wyznacza kierunek aktywności jednostki, w tym również działań przestępczych. Badania wykazują, że jednostki o słabo ukształtowanej orientacji aksjologicznej, częściej niż osoby z prawidłowo zintegrowanymi wartościami, w podejmowaniu decyzji zwykle ulegają naciskom czynników sytuacyjnych i/lub wpływowi grupy, z którą się utożsamiają.

Trzecia przesłanka wynika z faktu, że częstą przyczyną zaburzeń w funkcjonowaniu osobowościowej orientacji wartościującej jest zjawisko anomii społecznej. Człowiek często czuje się zagubiony i/lub bezradny w świecie społecznym, w którym dominuje chaos aksjonormatywny. Jego reakcja na spostrzegany relatywizm kulturowy może polegać na przejawianiu zachowań dewiantycznych – np. używaniu substancji psychoaktywnych czy dokonywaniu przestępstw. Jednocześnie wzrost doświadczanego kryzysu w wartościowaniu często prowadzi do nasilenia destrukcyjnych postaw życiowych – m.in. bierności, emocjonalnego dystansowania się od otoczenia czy zachowań ucieczkowych w postaci nadużywania leków, alkoholu i/lub narkotyków.

Strategie służące kształtowaniu standardów wewnętrznych mogą bazować na koncepcji społeczności terapeutycznych. Siła wspólnoty w restrukturyzowaniu systemu aksjonormatywnego jej członków wynika z działania kilku mechanizmów.

- Pierwszy z nich polega na modelowaniu zachowań przez członków zbiorowości, tzn. mieszkańcy zachowujący się zgodnie z oczekiwaniami i wartościami

społeczności stanowią rodzaj modeli do naśladowania. Zbiorowość jest więc rozumiana jako kontekst, w którym zachodzi wzajemne uczenie się, zaś jego efektywność wzrasta przy większej liczbie pozytywnych modeli i większej integracji uczestników.

- Siła społecznego uczenia jest dodatkowo wzmocniana poprzez wspólnotowy charakter oddziaływań korygujących. Celom socjalizacyjnym, edukacyjnym i/lub terapeutycznym służą wspólne posiłki (ich przygotowywanie, podawanie i spożywanie), codzienne spotkania, seminaria, prace zespołowe, wspólne spędzanie wolnego czasu, uroczystości i rytuały.
- Mechanizmem sprzyjającym korzystnym zmianom w osobowościowej orientacji wartościującej jest również podział oddziaływań resocjalizacyjnych/terapeutycznych na etapy. Przekształcenia zachodzące w osobowości człowieka są zatem rozłożone na części, zgodnie z założeniem, że zmiana jest procesem rozwojowym. Główny nacisk w każdej fazie prowadzonych działań jest położony na przyrost wiedzy i umiejętności. W miarę postępów osoba jest przesuwana do następnych etapów programu.
- Kolejny mechanizm sprzyjający kształtowaniu standardów wewnętrznych jest związany z treningiem świadomości. Istotą stosowania tej techniki jest uświadomienie uczestnikom wpływu interakcji międzyludzkich na funkcjonowanie poszczególnych jednostek – m.in. wpływania przez własną aktywność na życie innych.

Znaczenie podejścia behawioralno-poznawczego w oddziaływaniach ukierunkowanych na umacnianie osobowościowej orientacji wartościującej potwierdzają wyniki badań. Mianowicie, u przestępców, którzy uczestniczyli w tego typu programach, zauważono istotne zmiany w postaci:

- wzrostu poczucia własnej godności, samokontroli, rozpoznawania skutków swojego postępowania, odrzucania gratyfikacji celów, odpowiedzialności za zdarzenia zachodzące w życiu osobistym, nastawień prospołecznych
- spadku nasilenia przeżywanych sytuacji trudnych oraz liczby agresywnych ataków na inne osoby.

Bibliografia:

- Ajzen I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes* nr 50, s. 179-211.
- Balandynowicz A. (1996). Probacja. Wychowanie do wolności. Grodzisk Mazowiecki: Primus.
- Bandura A. (1997). Self-efficacy: The Exercise of Control. New York: Freeman.
- Bielicki E. (1991). Młodociani przestępcy, ich wartości i orientacja wartościująca. Bydgoszcz: BTN.
- Blatier B. (2000). Control and Self-Esteem, Locus of Control, Causal Attributions, and Self-Esteem: A Comparison Between Prisoners. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology* nr 1, s. 97-110.
- Clarke R., Cornish D. (1985). Modeling Offenders' Decisions: A Framework for Research and Policy. *An Annual Review of Research* nr 6, s. 147-185.
- Eckensberger L. (1995). Activity or Action: Two different roads towards an integration of culture into psychology? *Culture & Psychology* nr 1, s. 67-80.
- Etzioni E. (1988). The Moral Dimension: Toward a New Economics. New York: Free Press.
- Frankl V. (1971). Homo Patiens. Warszawa: PWN.
- Gierowski J. (2005). Psychologiczne wyznaczniki przestępczości. W: J. Strelau (red.). Psychologia. Podręcznik akademicki. Jednostka w społeczeństwie i elementy psychologii stosowanej, t. 3. Gdańsk: GWP, s. 710-729.
- Gołaszewska M. (2008). Hipotetyczna wartość wartości. W: K. Popielski (red.). Wartości dla życia. Lublin: KUL, s. 79-91.
- Haan W., Vos J. (2003). A crying shame: The over-rationalized conception of man in the rational choice perspective. *Theoretical Criminology* nr 1, s. 29-54.
- Hołyst B. (2004). Psychologia kryminalistyczna. Warszawa: LexisNexis.
- Jacyniak A., Płużek Z. (1996). Świat ludzkich kryzysów. Kraków: Wyd. WAM.
- Jędrzejewski M. (2001). Subkultury a przemoc: w perspektywie psychoedukacji, socjalizacji i samorealizacji dzieci i młodzieży. Warszawa: Wyd. Akadem. „Żak”.
- Kościuch J. (1984). Hierarchie wartości w nerwicach i psychopatii oraz ich zmiany pod wpływem psychoterapii. Warszawa: ATK.
- Kroese G. (1994). Commercial robbers and decision making. *Dutch Penal Law and Policy* nr 10, s. 1-7.
- Krotochwil S. (2003). Podstawy psychoterapii. Poznań: Wyd. Zysk i S-ka.
- Leon de G. (2003). Społeczność terapeutyczna. Teoria, model, metoda. Warszawa: KBPN.
- Malak B. (1986). Zjawiska i mechanizmy socjalizacyjne a formowanie agresji interpersonalnej (zarys koncepcji). W: A. Frączek (red.). Studia nad uwarunkowaniami i regulacją agresji interpersonalnej. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: Ossolineum, s. 99-137.
- Mariański J. (2001). Kryzys moralny czy transformacja wartości? Studium socjologiczne. Lublin: RW KUL.
- Martens W. (2002). Criminality and Moral Dysfunctions: Neurological, Biochemical, and Genetic Dimensions. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology* nr 2, s. 170-182.

- Matusewicz Cz. (1975). Psychologia wartości. Warszawa: PWN.
- McGuire J., Hatcher R. (2001). Offense-Focused Problem Solving: Preliminary Evaluation of a Cognitive Skills Program. *Criminal Justice and Behavior* nr 5, s. 564-587.
- Meyer M. (2003). Hierarchie wartości jako wyznaczniki zachowań sprzecznych z prawem. Polsko-niemieckie studium porównawcze. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Niewiadomska I., Chwaszcz J., Augustynowicz W. (2010). Więzi społeczne zamiast więzień – wsparcie pozytywnej readaptacji osób zagrożonych wykluczeniem społecznym z powodu konfliktu z prawem. Lublin: Europejski Fundusz Społeczny.
- Oleś P. (1988). Kwestionariusz do Badania Kryzysu w Wartościowaniu. Warszawa: PTP.
- Oleś P. (1989). Wartościowanie a osobowość. Lublin: RW KUL.
- Oleś P. (2005). Wprowadzenie do psychologii osobowości. Warszawa: Wyd. Nauk. „Scholar”.
- Ostrowska K. (1986). Psychologiczne koncepcje wyjaśniania zachowań przestępczych. W: K. Ostrowska, D. Wójcik (red.). Teorie kryminologiczne. Warszawa: ATK, s. 133-280.
- Ostrowska K. (2007). Indywidualny i społeczny system wartości wyznacznikiem zachowań. *Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze* nr 10, s. 2-7.
- Podgórski R. (2008). Homo socjologicus w strukturze wartości. Warszawa: Wyd. Oświatowe „FOSZE”.
- Popielski K. (1993). Noetyczny wymiar osobowości. Psychologiczna analiza poczucia sensu życia. Lublin: RW KUL.
- Popielski K. (2008). Psychologia egzystencji. Wartości w życiu. Lublin: KUL.
- Ossowski S. (1967). Z zagadnień psychologii społecznej. Warszawa: PWN.
- Rehm L. (1988). Self-management and cognitive processes in depression. W: Cognitive Processes in Depression. Red. L. Alloy. New York: Guilford Press, 143-176.
- Simourd L., Andrews D. (1994). Correlates of delinquency: A look at gender differences. *Forum on Corrections Research* nr 6, s. 26-31.
- Stępień E. (1986). System wartości a zachowanie aspołeczne młodzieży przestępczej i nieprzestępczej. W: A. Frączek (red.). Studia nad uwarunkowaniami i regulacją agresji interpersonalnej. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: Ossolineum, s. 287-311.
- Straś-Romanowska M. (2004). Aksjologiczne konotacje zjawiska tożsamości Ja. W: A. Szerląg (red.). Edukacja ku wartościom, Kraków: „Impuls”, s. 29-63.
- Szczepaniak P. (2003). Kara pozbawienia wolności a wychowanie. Kalisz-Warszawa: KTPN, UW.
- Szymanowska A. (1991). Resocjalizacja młodocianych skazanych na karę pozbawienia wolności. W: L. Malinowski, J. Stochmiałek (red.). Aktywność społeczno-zawodowa młodzieży niepełnosprawnej i niedostosowanej społecznie. Warszawa: WSPS, s. 72-96.
- Trempała J., Czyżowska D. (2002). Rozwój moralny. W: B. Harwas-Napierała, J. Trempała (red.). Psychologia rozwoju człowieka. Rozwój funkcji psychicznych. Warszawa: PWN, s. 112-121.
- Tyszkiewicz L. (1997). Kryminogeneza w ujęciu kryminologii humanistycznej. Katowice: Wyd. UŚ.
- Voorhis P. van, Spruance L., Ritchey N., Jonson-Listwan S., Seabrook R. (2004). The Georgia Cognitive Skills Experiment: A Replication of Reasoning and Rehabilitation. *Criminal Justice*

- and Behavior* nr 3, s. 282-305.
- Walters G. (1990). *Criminal Lifestyle*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Walters G. (2005). Recidivism in Released Lifestyle Change Program Participants. *Criminal Justice and Behavior* nr 1, s. 50-65.
- Wojtyła K. (1969). *Osoba i czyn*. Kraków: PTT.
- Wolf Y. (2002). Violations of Out-Group and In-Group Regulations in the Eyes of Ordinary and Protected Prisoners: An Instance of Judgmental Modularity. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology* nr 2, s. 207-217.
- Wolska A. (1997). Mechanizm agresji zabójców. *Czasopismo Psychologiczne* nr 3, s. 195-200.
- Wyrwińska-Cieślak M., Cieślak K. (1983). Wartości a sens życia w świetle badań eksperymentalnych. *Roczniki Filozoficzne* nr 4, s. 107-132.
- Ziomek-Michalak K. (2005). System wartości osadzonych w świetle badań pilotażowych. *Zamojskie Studia i Materiały. Pedagogika* nr 1, s. 84-91.

